

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Vilijam Moris i kritika rada

Anselm Jappe

Anselm Jappe
Vilijam Moris i kritika rada
2013.

Anselm Jappe, „William Morris et la critique du travail“,
William Morris, *La civilisation et le travail*, avec une préface
d'Anselm Jappe,
Le passager clandestin, Neuvy-en-Champagne, 2013.
[http://www.palim-psao.fr/2016/01/william-morris-et-la-critique-
du-travail-par-anselm-jappe.html](http://www.palim-psao.fr/2016/01/william-morris-et-la-critique-du-travail-par-anselm-jappe.html)
Preveo i priredio: AG, mart 2020. <http://anarhija-blok45.net>

anarhisticka-biblioteka.net

2013.

tih godina, sužavanje koje se moglo uočiti ne samo u njegovim spisima već i u marksističkoj tradiciji uopšte. Kako je tendencija ka determinizmu i pozitivizmu postajala sve izraženija, tako je i tradicionalni pristup počeo da pati od opšteg teoretskog zatvaranja, a mogućnost ukrštanja s tradicijama koje je nudio Moris bila je odbačena. Romantičarska kritika kapitalizma, koliko god preobražena, postala je sumnjiva kao 'moralizam' i 'utopizam'. Danas, 1976, ne moram posebno da dokazujem kako su taj nedostatak moralne samosvesti i sam njen rečnik doveli glavnu marksističku tradiciju u nešto gore od zbrke. Ali to nam može pomoći da utvrdimo dve važne tačke o Morisovom savremenom značaju. Prvo, važnije ga je shvatiti kao (preobraženog) romantičara, a ne kao (poslušnog) marksistu. Drugo, njegov značaj u okviru marksističke tradicije danas ne leži toliko u njegovom prijanjanju uz nju već u 'izostanku' ili propustu marksizma da tom prijanjanju izađe u susret. Morisovo 'preobraćenje' u marksizam ponudilo je mogućnost ukrštanja na koju marksizam nije uzvratilo, i taj propust – koji je u neku ruku kontinuirani propust, ne samo u okviru većinske komunističke tradicije – može za nas biti poučniji od pobožnih beseda o Morisovoj nesebičnoj posvećenosti.“

(E. P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 1955, Pantheon Books 1976, „Postscript: 1976“, str. 786.)

Sadržaj

Izbor iz bibliografije	21
----------------------------------	----

William Morris: Artist, Writer, Socialist, I–II, ed. May Morris, 1936 (1966). Tom I: *The Art of William Morris: Morris as a Writer*. Tom II: *Morris as a Socialist*. Dva masivna toma koja u velikoj meri dopunjuju prethodna dva toma iz *Sabranih dela*. Morisovi članci i eseji o umetnosti, odnosno o socijalizmu, uz obilje drugih dokumenata.

William Morris, *Political Writings: Contributions to Justice and Commonweal 1883–1890* (William Morris Library), ed. Nicholas Salman, Thoemmes Press, 1994. Dva socijalistička časopisa za koje je Moris, u periodu od osam godina, napisao preko 500 članaka i drugih priloga. Iako ova zbirka nije dostupna preko interneta, može se dobrim delom rekonstruisati na osnovu William Morris Archive (Periodical Publications).

Na kraju ovog najsvedenijeg bibliografskog pregleda, povratak na početak, na Tompsonovu biografiju, koja u makar jednom delu može da posluži, ako ne kao koda, onda kao još jedna fusnota uz Japeov esej. U briljantnoj Tompsonovoj prozi to izgleda ovako:

„Možda bi Marks, čiji se rani bunt oslanjao na romantičarsku tradiciju, srdačnije dočekao Morisa.²¹ Ali to ne može proći kao pitanje temperamenta. Engelsov prezir prema Morisu ukazuje na sužavanje ortodoksije iz

---

²¹ Tompson se prethodno osvrće na „ponekad... štetan i elitistički uticaj“ koji su „Engels i Marksova proširena politička porodica imali na evropski pokret“, kao i na nipodaštavanje Morisa kao mislioca, koje je Engels pokazao u više navrata, uglavnom u prepisci s drugim osobama i u nekim lakonskim komentarima. Kao karakterističan, ali nažalost ne i jedini primer, Tompson navodi odlomak iz Engelsovog pisma Lauri Lafarg (Marx), od 13. IX 1886: „Moris je dobrostojeći sentimentalni socijalista; on bi se mogao lako dovesti u red (pisano na engleskom, Engels kaže, *he would be easily managed*), kada bi ga čovek viđao par puta nedeljno, ali ko ima vremena za tako nešto, a ako ga ispustiš na mesec dana, on će se sigurno opet oteti. Ali da li je vredan truda, čak i kada bi čovek imao vremena?“ (Tompson, str. 471.)

<http://www.blok.hr/hr/izdavastvo/william-morris-0-umjetnosti-i-socijalizmu-2>
<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/william-morris-0-umjetnosti-i-socijalizmu>

Svi tekstovi koje citira Jape mogu se naći kombinovanjem nekoliko arhiva ili u sledećim štampanim izdanjima:

The William Morris Internet Archive: Works
<https://www.marxists.org/archive/morris/works/index.htm>

William Morris Archive: Periodical Publications
<http://morrisedition.lib.uiowa.edu/PeriodicalsPublications.html>

Opšta arhiva: <https://archive.org>. Tu se mogu naći sva štampana izdanja iz nastavka, osim poslednjeg.

Political Writings of William Morris, ed. A. L. Morton, International Publishers, New York, 1973 (ista knjiga se može naći kod još nekih izdavača).

William Morris on Art and Socialism, ed. Norman Kelvin, Dover Publications, New York, 1999.

Tomovi XXII i XXIII iz *Sabranih dela*, koje je priredila Morisova mlađa kćerka Mej (May Morris): *Collected Works of William Morris*, 24 vols., London, Longmans, Green and Co., 1910–1915; *Hopes and Fears for Art & Lectures on Art and Industry* (XXII); *Signs of Change, Lectures on Socialism* (XXIII). Izuzetno dostignuće, besprekorno uređeno i predstavljeno (sve uvode je pisala Mej Moris), ali ipak ne i kompletno: zastupljena su sva Morisova književna i poetska dela, ali ne i svi eseji i članci koji su ovde relevantni.

Predgovor za izbor tekstova William Morris, *La civilisation et le travail* (Civilizacija i rad), Le passager clandestin, Neuvy-en-Champagne, 2013.

Vilijam Moris je rođen 1834, u blizini Londona (Walthamstow, danas deo Londona), u imućnoj porodici. Odrastao je u ruralnom okruženju, koje je i dalje zadržavalo elemente samodovoljnosti i kojeg se kasnije sigurno uvek sećao s nostalgijom. Kao mladić, upoznao je umetnike povezane s preraphaelizmom (Pre-Raphaelite Brotherhood ili Pre-Raphaelites) i počeo da objavljuje poeme u kojima je slavio srednji vek. Pod uticajem Džona Raskina (John Ruskin) uočio je opadanje zanata i umetnosti svog vremena i osnovao vlastitu firmu za dekoraciju i primenjenu umetnost, koja je postigla značajan uspeh. Burnog temperamenta, započeo je karijeru polemičara i predavača tako što je protestovao zbog restauracije srednjovekovnih zdanja, koju je smatrao katastrofalnom. U tom cilju osnovao je Društvo za zaštitu drevnih zdanja (Society for the Protection of Ancient Buildings, 1877). Tek oko 1880. otkrio je socijalizam, u njegovoj marksističkoj verziji, i počeo da se uključuje u rad različitih radikalnih organizacija, ponekad bliskih anarhizmu. Postao je neumorni agitator socijalizma, a često je držao govore i na ulici, gde ga je ponekad hapsila policija. Brošure su prenosile njegove vatrene govore, ali njegovo najvažnije delo iz oblasti društvene kritike bio je anticipatorski roman *Vesti iz Nigdine* (*News from Nowhere, or, An Epoch of Rest*, 1890)¹, u kojem je opisao jedno srećno društvo s početka XXI veka... Nije prestajao da piše poeziju, da prevodi s grčkog, latinskog i islandskog, da eksperimentiše s raznim oblicima kvalitetnog zanatstva, naročito s tipografijom. Umro je, iscrpljen, 3. oktobra 1896.

¹ Japeove bibliografske fusnote iz originalnog teksta (od ukupno 40) ovde su prikazane u zagradama, u glavnom tekstu. Kao fusnote, označene sa AJ, prikazane su samo one duže, s nekim komentarima, itd. Ništa nije izostavljeno, samo je drugačije uređeno. Izuzetak je Japeova fusnota 11, koja se odnosi na, kako je rekao, „problematičan“ prevod jednog Morisovog izraza na francuski, što je ovde nebitno. (AG)

Uvek je pomalo trivijalno predstavljati nekog autora iz prošlosti naglašavajući njegovu „aktuelnost“. Moris je dugo bio prilično neaktivan, svrstan u kategoriju „utopista“, koji su se pojavljivali na marginama velikog radničkog pokreta nadahnutog marksizmom. Ne smemo, naravno, nikada zaboraviti Morisovu ulogu u istoriji primenjene umetnosti, podsticaj koji je dao pokretu „Umetnost i zanati“ (Arts and Crafts, približno 1880–1920) i njegovu odbranu kvalitetnog zanatstva. Ali spisi u kojima je izrazio svoju viziju društva ponovo su otkriveni u Francuskoj tek poslednjih decenija, pre svega u kontekstu ekologizma, kritike rasta (*décroissance*, *degrowth*), antiindustrijske kritike i ekosocijalizma.²

Danas je u stvari postalo sasvim uobičajeno primetiti da su pitanja društva i ekologije tesno povezana. Shodno tome, mnoge društvene kritike artikulisane u poslednja dva veka izgledaju velikim delom nedovoljne, budući da pokazuju premalo ili nimalo osećaja za uništavanje prirode. One su se, u osnovi, zalagale za održavanje industrijskog društva, zahtevajući samo pravedniju raspodelu uloga među njegovim činionicima. S druge strane, naročito na levičari, na radikalne kritičare industrijskog društva dugo se gledalo s prezirom, zbog njihovog „konzervativizma“ ili, u najboljem slučaju, „romantičarskog antikapitalizma“. Kada danas čitamo Morisa srećemo se s autorom koji je pokazao najveću osetljivost za oba pitanja. Njegova ideja o uništenju cele kapitalističke „civilizacije“ seže mnogo dalje i govori našem dobu više nego ceo segment tradicije koji se predstavlja kao marksistički. Pod „civilizacijom“ Moris uvek podrazumeva civilizaciju svoje epohe, kojoj suprotstavlja ka-

---

² U svojoj referentnoj knjizi o „revolucionarnom romantizmu“, Mišel Levi i Robert Sejer opisuju Morisa kao najvećeg marksistu među romantičarskim kritičarima moderniteta i upozoravaju: „Moris je dugo bio potpuno odbačen od marksističkog tabora zbog svoje neortodoksne perspektive“. Michael Löwy et Robert Sayre, *Révolution et mélancolie. Le romantisme à contre-courant de la modernité*, Payot, Paris 1992, str. 115. (AJ) Videti i citat iz biografije E. P. Thompsona, na kraju bibliografskog pregleda. (AG)

Paul Thompson (ne mešati sa E. P. Thompsonom), *The Work of William Morris*, 1967; videti prošireno i izmenjeno izdanje iz 1991. ili 1993. Nešto kraći, ali opet sveobuhvatan prikaz, s posebnim naglaskom na Morisovom zanatskom i umetničkom radu, pri čemu ne zanemaruje ni Morisa socijalistu. Originalan esejistički pristup, a ne samo još jedna biografija. Ova knjiga se posebno preporučuje.

William Morris, *Vijesti iz Nigdine* (News from Nowhere, or, An Epoch of Rest, 1890), DAF, Zagreb, 2007, preveo Dinko Telečan.

<https://www.daf.hr/izdanja/biblioteka-ni-dieu-ni-maitre/vijesti-iz-nigdine>

<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/william-morris-vijesti-iz-nigdine>

Morisov najpoznatiji roman preveden je kod nas još 1911, ali u izdanju do kojeg vode samo neki retki tragovi: V. Moris, *Vesti ni od kuda*, sa engleskog preveo Dušan M. Bogosavljević, Socijalistička knjižara, Zabavnik Borbe, knj. 3, Beograd, 1911 (ćirilica); u nekim pregledima kao izdavač se navodi „S. (Sava) Radenković i brat“ (Beograd, 1911), koji je inače objavljivao (ili samo štampao?) socijalističku literaturu.

William Morris, *O umjetnosti i socijalizmu*, BLOK, Zagreb, 2019; uredila i predstavila Vesna Vuković; prevele Luiza Bouharaoua i Vesna Vuković. Izbor tekstova: *Umjetnost, bogatstvo i imućnost; Umjetnost u doba plutokracije; Umjetnost i socijalizam; Umjetnost i njezini proizvođači; Kako sam postao socijalist; Praznik rada*.

što je praktično nova knjiga, a ne samo korekcija izdanja iz 1955. – koje je od tada neprekidno u štampi, kod više izdavača (poslednje takvo izdanje, PM Press, 2011). U „Postskriptumu“ za to izdanje Tompson se, između ostalog, osvrće i na biografsku literaturu o Morisu, do 1976, s nekim korisnim smernicama i izvanrednim zapazanjima. Ova biografija se smatra obaveznom, iako svesno stavlja naglasak na Morisove poznije godine i njegovu posvećenost socijalizmu (skoro tri četvrtine knjige od nekih 800 strana). Tompson objašnjava da je knjiga nastala kao esej o onom „političkom Morisu“ i tako je treba i prihvatiti.

Philip Henderson, *William Morris: His Life, Work and Friends*, 1967. Konvencionalna, ali ne i suvoparna biografija. I prava „morisovska“ knjiga, nešto najbliže „kvalitetnoj zanatskoj izradi“ što se moglo postići u nekom savremenom štamparskom pogonu, u većem tiražu, makar u originalnom izdanju *Thames and Hudson* iz 1967; ništa ekstravagantno ili preskupo, samo lepo urađeno. Ipak, pre svega dobar tekst, dobro zaokružena biografija.

Fiona MacCarthy, *William Morris: A Life for Our Time*, 1994. Još jedna masivna biografija, koja se često preporučuje. S obzirom na noviji datum i vrlo detaljan pristup (možda i previše detaljan, s mnogo psiholoških spekulacija, ponekad zamornih, na osnovu motiva iz Morisove prepiske i drugih kasnije objavljenih izvora), ima prednost nad starijim biografijama, iako to naravno ne treba shvatiti tako isključivo; E. P. Thompsona ne može da zameni, niti to pokušava, ali ga zato dobro dopunjuje u nekim značajnim epizodama (recimo, pozitivnija strana Morisovog odnosa sa anarhistima, naročito sa Kropotkinom, uz mnoštvo drugih detalja).

ko srednjovekovno društvo tako i budući socijalizam.³ U skladu s tim negativnom značenjem tog pojma, kapitalistički društveni poredak i tehnički sistem vide se kao dva glavna i konvergentna izvora modernih nedaća, koje su drugi opisali kao fetišističko društvo: društvo nemoćno pred silama koje je samo stvorilo.

Kada Serž Latuš naziva Morisa „pretečom kritike ekonomije rasta“, to čini s dobrim razlogom.⁴ Tačke u kojima se Morisova misao i kritika ekonomije rasta susreću zaista su brojne. Za razliku od mnogih drugih kritičara industrijskog progressa, i kritičari ekonomije rasta i Moris se delimično oslanjaju na Marksovu teoriju. Moris je od Marksa zadržao značaj klasne borbe i odbacivanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Ali kod njega nalazimo i kritiku robe i razmenske vrednosti, uništavanja prirode, kapitalističkog urbanizma, fabričkih radnih uslova, umetničkih formi koje je stvorio kapitalizam, reklame (koja je tada bila u povoju), proizvodnje lažnih potreba i želja, duha opšte konkurencije, kolonijalizma, nacionalizma, militarizma, države, politike, mlakog reformizma – i to s pronicljivošću kojom ponekad prevazilazi samog Marksa, a naročito marksiste. Sve to nije naišlo na pravi odjek skoro ceo vek, sve do kraja pedesetih godina, kada se javljaju novi oblici suprotstavljanja celom kapitalističkom životu.⁵

³ Uobičajeno je reći kako Moris idealizuje srednji vek. Ipak, novija istorijska istraživanja pokazuju da je u Engleskoj iz XIV veka (na koju se Moris najviše osvrće) blagostanje niže klase bilo na svom vrhuncu, u poređenju sa onim iz narednih 500 godina. (AJ)

⁴ Serge Latouche, „Un précurseur de la décroissance: William Morris ou l’utopie réalisée“, William Morris, *Comment nous pourrions vivre*, Le passager clandestin, 2010. (AJ)

⁵ Podsetimo se ovog predloga Gija Debora, osnivača Situacionističke internacionale, i Danijela Blanšara (Pjera Kanžura), člana grupe *Socialisme ou Barbarie*: „To, naravno, ne znači da će sve proizvodne aktivnosti preko noći postati same po sebi uzbudljive. Ali nastojanje da se opštom i trajnom reorganizacijom ciljeva i metoda industrijske proizvodnje one učine privlačnijim u svakom slučaju će predstavljati obavezni minimum privlačnosti jednog slobodnog društva.“ Pierre Canjuers (Daniel Blanchard) et G. E. Debord, „Préliminaires pour une définition de l’unité du programme révolutionnaire“, 1960, Guy Debord, *Œuvres*, Paris, Galli-

Ako je danas lako pozvati se na Morisa u borbi protiv poistovećivanja uzroka društvenog napretka s industrijalizacijom i tehničkim progresom, tu je još jedan aspekt njegove misli oko kojeg je teže postići opštu saglasnost, zato što odudara kako od marksističke tradicije tako i od buržoaske misli (koje u toj tački pokazuju svoju duboku istovetnost): to je njegova kritika rada. Zaista je zadivljujuće to što kod Morisa uzdizanje manuelne i zanatske aktivnosti ne ide ruku pod ruku s kultom rada i naprezanja. Pored toga, njegovu kritiku rada ne prati blaženo oduševljenje mašinama koje će „raditi umesto nas“. Kao i u drugim pitanjima, Moris je u toj stvari bio u stanju da izbegne lažne teoretske dileme, s kojima se mnogi rvu i danas.

Moris je čitao *Kapital* godine iste godine kada je Marks umro, 1883 (to jest, u svojoj četrdeset devetoj godini). Ali rekao je, skoro ponosno, da nije razumeo većinu teoretskih delova knjige („How I Became a Socialist“, 1894).⁶ Ipak, intuitivno je shvatio jedan od najvažnijih aspekata kroz sopstvenu umetničku praksu: razliku između konkretnog i apstraktnog rada – razliku na koju je malo njih, čak i među „ortodoksnim“ marksistima, u to vreme (i još dugo posle toga) obraćalo pažnju.⁷ Moris je to naglasio i u naslovu svog izla-

---

mard, 2007, str. 516–517. Pjer Kanžur i Gi Debor, „Prolegomena definisanju jedinstvenog revolucionarnog programa“, 1960, *Situacionistička internacionala*, izbor tekstova, Gradac, br. 164-165-166, Čačak, 2008, str. 111, preveo Miodrag Marković (ovde korigovano). (AJ) (AG)

⁶ William Morris, *O umjetnosti i socijalizmu*, „Kako sam postao socijalist“, prevela Luiza Bouharaoua, BLOK, Zagreb, 2019, str. 110–111.

⁷ Videti Robert Kurz (Kurz), *Veliki prasak modernosti: Inovacija kroz vatreno oružje, ekspanzija kroz rat; osvrt na poreklo apstraktnog rada*, 2002: „Apstraktni rad’ je aktivnost koja se obavlja za novac, u kojoj je novčani interes odlučujući, što znači da sadržaj rada postaje relativno nevažan (‘indiferentni rad’).“ Rad višestruko i doslovno odvojen (apstrahovan) od ljudskih ciljeva: od direktnog zadovoljavanja potreba (obavljamo neki drugi posao, iznuden ekonomskom ucenom, za novac, kao isključivo sredstvo posredovanja), ali i od samostalnog definisanja samih potreba, kao i ciljeva, uslova i sadržaja ljudske aktivnosti. Videti dalje u istom tekstu, „... opšti društveni princip apstrahovanja (razdvajanja) aktivnosti od potreba“, itd. anarhisticka-biblioteka.net (AG)

Ma koliko da je njegov gnev zbog stanja sveta i dalje relevantan, on je izgleda potcenjivao otpor sila same kapitalističke „civilizacije“ – koji se ne može svesti na delovanje male kaste koja brani svoje privilegije. Prema Morisu, buduće društvo je ono koje

„ne razume značenje reči kao što su bogat i siromašan, ili privatno vlasništvo, pravo, zakon i nacionalnost: (to je) društvo koje nema predstavu o tome šta znači biti pod nečijom upravom; u kojem se jednakost uslova podrazumeva i u kojem se nijedan čovek ne nagrađuje za svoj doprinos zajednici tako što mu se dodeljuje moć da je povredi. To je društvo koje svesno želi da život učini jednostavnim, koje se *odriče* nekih pobeda nad prirodom izvojevanih u prošlim vremenima, da bi bilo humanije i manje mehaničko, *spremno da u tom cilju i žrtvuje ponešto*. Biće podeljeno na manje zajednice, koje će se veoma razlikovati u zavisnosti od društvene etike, ali bez međusobnog rivalstva, i koje će s gađenjem gledati na ideju o nekoj svetoj rasi“ („The Society of the Future“, 1887).

To zvuči tako lepo, tako jednostavno, da smo u iskušenju da se zapitamo zašto se nije već ostvarilo? Sudbina utopista jeste da je njihova kritika sistema koji treba uništiti često relevantnija od njihove pozitivne utopije. A opet je često upravo jaz između njegove pozitivne utopije i stvarnosti nametnute istorijom ono što Morisovoj kritici kapitalizma i danas uliva njenu snagu.

Anselm Jape, 2013.

Izbor iz bibliografije

E. P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, 1955; videti drugo, korigovano izdanje iz 1976. –

ostvarenja bila su veoma cenjena među njegovim savremenikima i danas mu obezbeđuju mesto u istoriji umetnosti – a ako ga je mučilo to što su njegovi klijenti bili bogataši koje je mrzeo, tako je ipak uspevao da sakupi dovoljno sredstava za osnivanje jedne uzorne radionice, u pogledu radnih uslova, kao i za finansiranje socijalističkog pokreta.

Ipak, njegovo shvatanje umetnosti i književnosti ostaje veoma – previše – blisko dekorativnim umetnostima. Umetnost je kod njega nužno povezana s čulnim uživanjem. To je ono što je stalno uzdizao, čulo vida pre svega, kao i čulnost uopšte, što je onda primenjivao u svojoj umetnosti i književnosti. Njegova polemika protiv suvišnih reči ponekad poprima antiintelektualni prizvuk. U društvu iz romana *Vesti iz Nigdine* ljudi posvećuju mnogo više pažnje drvorezu nego proučavanju istorije.

Ali ako Moris ostaje stranac za modernu umetnost, to je verovatno zato što kod njega nema ni primisli o nečemu negativnom. Time što je umetnost proglasio nemogućom u društvu u kojem vladaju nesreća i jad, on unapred odbacuje dela avangarde koja će se uskoro pojaviti u svetu patnje.¹⁹ Takozvana moderna umetnost se snažno pobunila protiv secesije (Art nouveau, Jugendstil, Modern style), velikim delom nadahnute Morisom. To je razumljivo: kada bi neko morao da dovek živi u enterijerima u stilu pokreta „Umetnost i zanati“ sigurno bi dao za pravo Adolfu Losu koji je 1908. prekomernu ornamentaciju proglasio za „zločin“!²⁰

Najzad, to odsustvo negativnog možda može da objasni njegov ponekad naivni optimizam, tu primesu morisovske „Belle Époque“.

¹⁹ „Nedostatak entuzijazma za bolnu, tragičnu i mračnu stranu ljudske duše sprečavao ga je da razmišlja o patnji u umetnosti i ograničio na iščekivanje od mora i uživanja.“ Estela Schindel, „Introducción“, William Morris, *Cómo vivimos y cómo podríamos vivir suivi de El arte bajo la plutocracia et de Trabajo útil o esfuerzo inútil*, Logroño, Pepitas de calabaza, 2013 (4e édition), str. 34. (AJ)

²⁰ Adolf Loos, *Ornament und Verbrechen*, predavanje iz 1908; prvi put objavljeno na francuskom 1913. kao *Ornement et Crime; Ornement i zločin*, Mladost, Zagreb 1952, s nemačkog preveo Oto Šolc.

ganja „Korisni rad naspram beskorisnog truda“, koji je zaključio na sledeći način:

„Videli smo da je ta skoro teološka dogma o tome kako je svaki rad, u svim okolnostima, blagoslov za radnika, licemerna i pogrešna; i da je, s druge strane, rad dobar kada ga prati opravdana nada u odmor i uživanje“ („Useful Work versus Useless Toil“, 1885).

Moris je uradio najprostiju i najređu stvar u modernosti: razmišljao je o radu na osnovu rezultata, a ne na osnovu njegovog kvantiteta. Ne smemo raditi zbog samog rada, da bismo stvarali vrednost i novac ili da bismo postigli najveću moguću masu „upotrebnih vrednosti“ već da bismo proizvodili lepe predmete tako što ćemo najveći mogući deo napora pretvoriti u uživanje, a onaj neizbežni napor svesti na obavezni minimum – čak i ako to znači oslanjanje na mašine, kada je to neophodno:

„To je u direktnoj suprotnosti s civilizacijom koja kaže, 'Izbegavaj napor', što možete postići samo ako druge ljude naterate da žive vaš život za vas. A ja kažem, socijalista mora reći, 'prihvati napor i pretvori svoj napor u uživanje': to je nešto u čemu ću uvek videti ključ za srećan život“ („The Society of the Future“, 1887).

Kao i kod Furijeja, sama razlika između rada i uživanja mora se ukinuti:

„... rad može biti uživanje; štaviše, suština uživanja počiva u radu ako se izvodi valjano; to jest, ako je usmeren na izvođenje onih funkcija kojima razboriti i zdravi ljudi žele da se bave“ („The Arts and Crafts of To-day“, 1889).

Prevazilaženje te opozicije za Morisa predstavlja pravi cilj „pokoravanja“ prirode: „Prirodu ćemo konačno pokoriti tek kada naš

rad postane deo naših životnih radosti“ („Useful Work versus Useless Toil“, 1885).⁸ Nije dovoljno da radnik raspolaže celim proizvodom svog rada i da vremena za odmor bude na pretek; i sam rad mora biti prijatan. Odmor, smatra Moris, ne znači samo oporavak vlastite snage radi povratka na posao. Naprotiv, odmor je prava svrha rada. Moris snažno naglašava da se u kapitalističkom režimu skandal ne sastoji samo u eksploataciji rada već i u samoj njegovoj prirodi. Veliki deo rada je nepotreban; uglavnom proizvodimo stvari koje su štetne ili koje niko ne želi. Skoro sve što radi srednja klasa („slobodne profesije“) za Morisa je beskorisno, kao i deo rada radničke klase – vojnika, prodavaca i svih onih koji su primorani da izrađuju luksuznu robu ili surogate (*ibid.*). Napredovanje socijalizma, prema tome, neće značiti još više rada, kao što su to zamišljali Lenjin, Ebert, Gramši i toliki drugi lideri „radničkog pokreta“. Naprotiv, kaže Moris, „neće više biti prisile da proizvodimo stvari koje ne želimo, prisile da radimo ni zbog čega“ (*ibid.*).⁹

U budućem društvu koje je zamišljao Moris, radićemo možda četiri sata dnevno; a čak se ni onaj nužni rad neće svoditi na pukoposluživanje mašina već bi se mogao obavljati po smenama i na najbezbolniji mogući način („A Factory As It Might Be“, 1884).

---

⁸ Moris u tom tekstu polazi od uvrežene fraze o „osvajanju“ ili „pokoravanju prirode“ („the battle with nature“), ali pokušava da pokaže kakve je to naopake posledice imalo. Naš odnos s prirodnim okruženjem svakako iziskuje *napor*, koji ne treba izbegavati, insistira Moris. „Pobedićemo“ kada taj napor postane prijatan i smislen. To bi bio trijumf nad nečim prinudnim, besmislenim i pogubnim, ali ne nad „prirodom“ već nad društvenim odnosima u kojima najveći deo naših napora postaje ili čist kuluk ili samoporažavajuća opsesivna aktivnost. Nesrećna fraza o „pokoravanju prirode“, koju je Moris koristio i na drugim mestima – srećom, više uzgredno, sigurno ne kao neki ljudski predator – odudara ne samo od duha njegove misli već i od celog njegovog doživljaja stvarnosti, u kojem je „priroda“ zauzimala tako uzvišeno mesto, ali on čak i u tim okvirima, kao i u svakoj drugoj prilici, teži nekom ljudski smislenijem ishodu. To ilustruje i citat iz f. 13. (AG)

⁹ Slično, iz istog teksta: „Na *nama* je da se pobrinemo da *zaista* proizvodimo nešto, a ne ništa, ili makar ništa što ne želimo ili što nam nije dozvoljeno da koristimo. Ako tome težimo i ako tako koristimo svoju volju, utoliko ćemo biti bolji od mašina.“ (AG)

si. Podseća nas da „srednja klasa“ – buržoazija – raspolaže ogromnom moći i da je pokorila svet, ali da je „njena vlastita tvorevina, ta Trgovina kojom se toliko diči, postala njen gospodar; i svi mi iz imućnijih klasa – neki s trijumfalnom grimasom, neki s tupim zadovoljstvom, neki s tugom u srcu – moramo priznati da ta trgovina ne postoji zbog čoveka već da čovek postoji zbog trgovine“ („Art and Socialism“, 1884).

Još jedan aspekt njegove misli i dalje iznenađuje svojom aktuelnošću, bilo zbog polemike protiv restauracije zdanja iz prošlosti i uništavanja arhitektonskog nasleđa u ime njegove zaštite, za koje se zalažu takozvani „eksperti“, ili zbog njegovog nepoverenja prema „ekspertima“ uopšte. Podjednako je odbacivao i državu i (reformističku) politiku¹⁸, i u isto vreme izjavljivao kako ga je njegovo kretanje u anarhističkim krugovima uverilo u nemogućnost anarhije („How I Became a Socialist“, 1894). Bio je protiv mogućnosti uspostavljanja „državnog socijalizma“ mnogo pre nego što je to postala stvarnost. Moramo „stvarati socijaliste“, insistirao je, a za njega je to značilo ljude (makar samo nekolicinu, ako nema druge) koji će biti spremni da žive bez gospodara:

„Prihvatite ovo kao poslednju reč mog sna o onome što će biti: dokaz da više nismo budale biće to što nam više neće biti potrebni gospodari“ („The Society of the Future“, 1887).

Ali ako je umetnost kriterijum koji omogućava da se stekne svest o buržoaskoj ružnoći i model za buduće društvo, onda se možemo upitati: kakva umetnost? Tu dotičemo granice Morisovog doprinosa. Najveći deo života posvetio je pisanju poezije u prilično tradicionalnom i čak arhaičnom stilu, koju su potonje generacije slabo cenile, kao i zanatskoj proizvodnji u različitim oblastima (unutrašnja arhitektura, tapiserija, tipografija, itd.). Ova druga

---

¹⁸ Moris je kritikovao reformiste unutra engleskog socijalističkog pokreta, kao i neke zagovornike nasilja. (AJ)

poslednja dva veka, suviše često ušančenog u konzervativne ili reakcionarne pretpostavke, on svakako nije sanjario o povratku na srednjovekovni i feudalni poredak. Društvena jednakost za njega je bila neophodni preduslov boljeg društva.

Ali taj preduslov, iako neophodan, nije i dovoljan. Važno je promeniti i sadržaj sadašnje proizvodnje. Nije dovoljno da se on samo prisvoji na neki pravičniji način već i „ljudi moraju shvatiti da privatni profiteri nisu nužni za rad već da ga ometaju, i da su takvi ne samo zato što su samo ili uglavnom večiti penzioneri od tuđeg rada već zbog rasipništva koje njihovo postojanje kao klase iziskuje“ („How We Live and How We Might Live“, 1884).

Više od većine pisaca svog vremena i onih iz narednih pola veka, Moris se bavio posledicama proizvodnje po prirodu i čoveka. Stalno je naglašavao rasipanje materijala i radne snage, ali za razliku od nekih današnjih ekoloških struja, nije propovedao „dobrovoljnu jednostavnost“. Ono što kritikuje, opet ispred svog vremena, jesu lažne potrebe i veštačka proizvodnja ponude i potražnje. Čovek, prema Morisu, ne sme žrtvovati sebe, ne sme se odricati od svega zbog ljubavi prema prirodi. Stvar je u tome da se bogatstvo shvati na drugačiji način:

„Čak i sa ovako loše usmerenim radom kao što je danas, s pravičnijom raspodelom bogatstva svi ljudi bi mogli živeti relativno udobno; ali to nije ništa u poređenju s bogatstvom koje bismo mogli imati kada rad ne bi bio tako pogrešno usmeren“ (*ibid.*).

On se tako suprotstavlja asketizmu isto kao i lažnom luksuzu, koji ljude ne čini srećnim: u modernoj civilizaciji, kaže Moris, čak ni život bogatih nije nešto na čemu im treba zavideti (*ibid.*).

Bogati nisu ni svemoćni. Iako kod Morisa izostaje eksplicitna ideja o fetišizmu robe, on dobro pazi da kapitalizam ne predstavlja isključivo kao plod neke zavere vladajuće klase. On uviđa da moć akumulirana kapitalističkim razvojem izmiče čak i buržoaskoj kla-

Moris je bio posebno osetljiv na pogubne posledice podele rada i tražio je da se ponovo uspostavi jedinstvo ruke i mozga, koje je, po njemu, bilo karakteristično za srednji vek. Takav pristup bio je retkost u njegovo vreme i poprimsa sasvim poseban ukus ako se ima u vidu da se podudara s počecima „tejlorizma“, to jest, s eksperimentima američkog inženjera Frederika Tejlora da se radnik praktično svede na status mašine. Tejlorizam, primenjen u fabrika- ma automobila Henrija Forda, sigurno bi bio nepojmljiv za jednog Morisa, ubeđenog da je sa svojim poslednjim dometima podela rada dostigla vrhunac. Kao i drugde, najveći prigovor koji bi se ovde mogao uputiti Morisu jeste da je pokazao prevelik optimizam. Međutim, Lenjin i Gramši, sa svoje strane, nisu krili svoju fascinaciju Fordovim metodama...

Moris je svoju kritiku izneo u korist radnika, a ne u korist *rada*, kao što to rade tradicionalni marksisti. Shvatio je pretežno tautološki i samoreferentni karakter modernog rada, koji se obavlja samo radi gomilanja apstraktnog bogatstva, odnosno vrednosti. Moris svoja zapažanja nije izneo na jeziku kritike političke ekonomije, ali je opet dobro sumirao karakter apstraktnog rada u načinu na koji je jedan od likova iz budućeg društva iz romana *Vesti iz Nig-dine* opisao kapitalističko društvo iz devetnaestog veka (naročito u poslednjoj rečenici):

„Prema svemu što smo čuli i pročitali, jasno je da su u poslednje doba civilizacije ljudi upali u začarani krug kad je riječ o proizvodnji robe. Dosegnuli su čudesnu lakoću proizvodnje, i da bi najbolje iskoristili tu lakoću postupno su stvorili (ili bolje kazano, dopustili da nastane) iznimno razrađen sustav kupovine i prodaje, koji je nazvan 'svjetskim tržištem', a to ih je svjetsko tržište, jednom pokrenuto, prisililo da nastave stvarati sve više te robe, bez obzira da li im je bila potrebna ili nije. I tako su, ne mogući se (naravno) osloboditi muke izrade pravih potreština, u isti mah stvarali besko-

načan niz tobožnjih ili umjetnih potrepština, koje su im, pod željeznom vladavinom rečenoga svjetskog tržišta, postale jednako važne kao i zbiljske potrepštine od kojih su živjeli. Tako su sebi na vrat naprtili golemu količinu posla koji je služio isključivo održavanju njihovog bijednog sustava.¹⁰

Ali da li je Moris zaista prevazišao buržoasko shvatanje rada? Kao i radnički pokret njegovog vremena, držao se moralne vizije rada, sve dok je ovaj „koristan“: „Prvo, nijedan pošten ili marljiv čovek ne sme živeti u strahu od siromaštva“ („Of the Origins of Ornamental Art“, 1884). Upustio se u neprekidnu polemiku protiv „parazita“ i „spekulacija“, koja ponekad podseća na onu koja se s tako štetnim posledicama iskazivala unutar društvenih pokreta kada bi finansije kritikovali samo u ime „poštenog radnika“; naime, takva kritika očigledno rizikuje preuzimanje od strane nekih desničarskih „antikapitalista“.

Još jedan uvek aktuelni aspekt Morisovih dijatriba je njegova osuda pogubnih posledica konkurencije, tog svetog stuba ekonomističke vizije ljudskog života. Konkurencija, po njemu, nije prirodni element svakog ljudskog društva koje nastoji da poboljša život; ona je karakteristična samo za kapitalističku „civilizaciju“. Radnici su joj potčinjeni, ali nastoje da je izbegnu:

„... kako sada stvari stoje, radnici su deo konkurentskih firmi, dodatak kapitala. Ipak, to su samo pod prinudom; a čak i kada toga nisu svesni, bore se protiv te prinude i njenih neposrednih posledica, snižavanja nadnica, svog životnog standarda... Rekao sam da je za postojanje radnika neophodno udruživanje, a ne konkurencija, dok je za profiterne udruživanje nemoguće,

¹⁰ *Vijesti iz Nigdine (News from Nowhere, 1890)*, DAF, Zagreb, 2007, poglavlje 15, str. 103. Preveo Dinko Telečan; ovde uz neke male korekcije. (AG)

imali u razvoju gotike (koju je Moris smatrao za vrhunac istorije kulture) i naglašava da su nastali u oslobođenju od kmetstva i da su u početku imali demokratski karakter. S druge strane, dela eksploatisanih i potlačenih uvek nose tragove te eksploatacije:

„Kao prvo... sve što ljudi prave za svakodnevnu upotrebu mora, po pravilu, biti ružno i grubo, i gde god da se izloži izgledaće samo kao ljaga na lepom licu sveta. I drugo, potpuno je ispravno i pravedno da bude ružno i grubo, zato što će tako izrađeno biti znamen dugotrajne patnje i ropstva velikog dela čovečanstva“ („Of the Origins of Ornamental Art“, 1884).

Možda je problematično praviti od te ideje opšte pravilo, kada je reč o delima iz prošlosti; Moris se, dosledno svojim principima, u toj tački distancira čak i od antike i renesanse. Što se tiče njegovog odbacivanja moderne „civilizacije“, on i to formuliše u ime „životnih radosti“:

„Trgovačko i konkurentsko društvo, koje se razvijalo više od trista godina, težilo je uništenju životnih radosti. Ali to konkurentsko društvo se, kao što sam rekao, do sada već toliko razvilo da se konačno približilo svojoj promeni i smrti, a kao jedan od znakova te promene, uništavanje životnih radosti, mnogima od nas više ne izgleda kao nužnost već kao nešto protiv čega se treba boriti“ („Architecture and History“, 1884).

To pozivanje na „životne radosti“ ne svodi se prosto na odbranu tradicionalnog načina života engleske više klase, slabo osetljive na patnju nižih klasa, kao što se to moglo dogoditi kod Tomasa Karajla. U Morisovoj kritici nema ničeg „boemskog“. „Položaj radničke klase u Engleskoj“ davao mu je za pravo i on je obećavao „klasni rat“ buržoaskoj (to jest, svojoj) klasi. Za razliku od Raskina – kojem se u drugom pogledu divio – i dobrog dela kritike progresa iz

Ono što Morisovu putanju čini tako upečatljivom jeste jedinstvo njegovog života i dela. U svom životu je nastojao da postigne ono za šta se zalagao u svojim spisima, a pre svega je ozbiljno shvatao svoje dečje snove o idealnom srednjem veku. Međutim, nisu ga uvek pokretala radosna osećanja. Prevagu je ponekad odnosila mržnja:

„... ono što me *posebno* pokreće kao socijalistu jeste mržnja prema civilizaciji... moj ideal novog društva neće se ostvariti sve dok to društvo ne uništi civilizaciju“ (*ibid.*).

U isto vreme, Moris se drži podalje od gneva i ogorčenja koji su iznutra izjedali tolike protestne pokrete:

„... nije osveta ono što želimo za siromašne već sreća; kako se zaista osvetiti za hiljadugodišnje patnje siromašnih?“ („How We Live and How We Might Live“, 1884)

Želja za uništenjem postojećeg društva i konstruktivna želja kod njega su izgleda bile jednako zastupljene – to je retkost u modernoj društvenoj kritici. Njegova mržnja i sposobnost da bude ogorčen proizilaze iz njegove ljubavi prema lepoti i umetnosti: „... proučavanje istorije, kao i ljubav prema umetnosti i bavljenje njome prisilili su me na mržnju prema civilizaciji...“ („How I Became a Socialist“, 1894). U osnovi, ta izjava je veoma lep omaž umetnosti i lepoti, daleko od slatkorečivih klišeja o njihovoj ulozi u životu! Kod Morisa umetnost nije „nadgradnja“. Stoga se čini da odbacuje „istorijski materijalizam“ kodifikovan od strane „ortodoksnih“ marksista, koji nisu pridavali mnogo značaja kulturi. Ali Moris je istovremeno bio jedan od pionira materijalističke istorije umetnosti, koji ju je povezivao s njenim konkretnim uslovima proizvodnje, umesto da je objašnjava kao delovanje „genija“ nadahnutih muzama. On, na primer, insistira na ulozi koju su srednjovekovni esnaf

a rat neophodan“ („How We Live and How We Might Live“, 1884).¹¹

Prema Morisu, ranija društva nisu počivala na „sistemu neograničene konkurencije, koji je kasnije zamenio srednjovekovni sistem u kojem je životom upravljalo shvatanje dužnosti koje su ljudi imali jedni prema drugima i prema nevidljivim silama“ („Of the Origins of Ornamental Art“, 1884).

Artikulacija odnosa između društvene i ekološke kritike kod Morisa izgleda uspešnija nego kod mnogih drugih autora koji su to kasnije pokušavali i koji su, skoro uvek, naginjali na jednu ili drugu stranu. Moris ne osporava samu ideju napretka, ali stvarni napredak vidi kao „spiralu“, a ne kao pravu liniju („The Arts and Crafts of To-day“, 1889).¹² Čak ni ideja o „dominaciji nad prirodom“ („the battle with nature“) za njega nije uvek negativna – ali on smatra da je ta dominacija dostigla dovoljan nivo koji omogućava predah i da sada treba razmišljati o sreći (*ibid.*).¹³

¹¹ Moris stalno upoređuje trgovinu s ratom. (AJ)

¹² S druge strane, Moris kategorički odbacuje ideju o „civilizujućoj misiji kapitala“, na koju ni sam Marks, nažalost, nije uvek bio imun. Jedna od velikih Morisovih zasluga sastoji se u odbacivanju svakog nacionalizma i izražavanju najdublje užasa zbog sudbine koju su Evropljani namenili neevropskim narodima u ime progresa. (AJ)

¹³ „Ljudi počinju da mrmljaju sebi u bradu i govore: 'U redu, dobili smo bitku s prirodom; gde je onda nagrada koju donosi ta pobjeda? Upinjali smo se i mučili, ali hoćemo li ikada uživati? Čovek koji je nekada bio slab, sada je najsnažniji. Ali dobitak u većoj sreći, šta je s tim? Ko će nam ga pokazati? Ko će ga izmeriti? Da li smo postigli nešto više od toga da samo zamenimo jedan oblik nesreće drugim, jedan oblik nespokoja drugim? Vidimo sredstva koja je civilizacija napravila; šta će uraditi s njima? Više, više, više i još više? Za koje dobro? Ako bi ih zaista koristila, nešto bi i postigla. Ali šta civilizacija radi? Iz dana u dan svet postaje sve ružniji, a gde je u tim danima što prolaze dobitak koji će to nadoknaditi? Napola svladana priroda primoravala nas je na napor, ali opet s većom nagradom nego što je dobijamo za održavanje ovog mukotrpnog života; priroda je sada pokorena, ali mi smo i dalje prisiljeni da se mučimo za tu golu, neslavnu zaradu. Osvojili smo bogatstvo bez ustezanja, ali ono je opet daleko od nas, možda dalje nego ikad. Zašto onda, kad smo već tako snažni, ne bismo pokušali da uradimo ono

S pronicljivošću retkom za njegovo vreme, uočavao je katastrofalne posledice dominacije nad prirodom po samu prirodu – jedno od prvih zapažanja junaka romana *Vesti iz Nigdine*, pošto se probudio u XXI veku, jeste da je Temza čista, da se losos vratio i da su zagađujuće fabrike nestale. Moris je prepoznao i katastrofalne posledice po ljude i sarkastično predložio: „I zato, jedimo i pijmo, jer sutra ćemo umreti – ugušeni prljavštinom“ („Art and Socialism“, 1884).¹⁴ Ipak, kao što primećuje Serž Latuš, Moris nije došao dotle da dovede u pitanje jednu od pretpostavki ekonomske misli: teoremu o nužno oskudnim prirodnim resursima i shvatanje prirode kao „siromašne maćehe“.¹⁵ Istina je međutim da je oskudica tokom istorije uglavnom bila posledica društvenih faktora.

Morisu je jasno da mašine nisu „neutralne“: one imaju vlastitu strukturu koja diktira njihovu određenu upotrebu i one se u socijalističkom društvu ne mogu koristiti takve kakve jesu. U isto vreme – i tu još jednom izgleda kao da unapred izbegava neke čorsokake savremenih debata – ne veruje da je ta struktura potpuno autonomna i da može doleteti svakoj društvenoj transformaciji. U poređenju s nekim zatupljujućim oblicima rada, mašine predstavljaju manje zlo: „... najbolje i najpouzdanije mašine će se koristiti kada je to neophodno, ali korišće se prosto zato da bi se uštedeo ljudski trud“ („A Factory As It Might Be“, 1884). Zlo nije mašina kao takva: „To što smo dopustili da mašine budu naši gospodari, a ne samo sluge, jeste ono što danas toliko narušava lepotu života“ („How We Live and How We Might Live“, 1884). Umesto da odmah zabrani svaku

---

što jedino vredi uraditi: da svet, čiji smo deo, učinimo malo srećnijim“ („The Arts and Crafts of To-day“, 1889).

¹⁴ William Morris, *O umjetnosti i socijalizmu*, „Umjetnost i socijalizam“, prevela Vesna Vuković (ovde AG, pošto je reč o sasvim kratkoj frazi), BLOK, Zagreb, 2019, str. 76.

¹⁵ Latuš: „Ipak, kao i Marks, ostao je zatočenik dominantnog ekonomističkog shvatanja svog vremena, u kojem se priroda opažala kao siromašna maćeha, a primitivni čovek kao večiti osuđenik na borbu s oskudicom.“ Serge Latouche, „Un précurseur de la décroissance: William Morris ou l’utopie réalisée“, William Morris, *Comment nous pourrions vivre*, op. cit., str. 24. (AJ)

noviju tehnologiju, „stanje (novog) društvenog uređenja verovatno će prvo dovesti do velikog razvoja mašinerije za uistinu korisne svrhe, zato što će ljudima i dalje biti važno da obave sav posao neophodan za održavanje društva“ (*ibid.*). Tako kasnije možemo otkriti da je manuelni rad često poželjniji: „... razvijanje mašinerije vodiće, verujem, ka pojednostavljivanju života, koje će opet ograničiti mašineriju“ (*ibid.*). Problem je što su u kapitalističkom režimu „te skoro čudesne mašine, koje bi, da se o njima valjano razmišljalo, već danas mogle iskoreniti sav zamoran i neinteligentan rad i doneti sreću“,¹⁶ donele samo još veću nesreću („Art and Socialism“, 1884). U oslobođenom društvu, veliki deo mašinerije će prosto biti napušten, bilo zato što više neće biti potrebe za njenom proizvodnjom ili zato što ćemo hteti da ručno proizvodimo stvari koje će se smatrati poželjnim. Umesto da ukinemo železnicu, moći ćemo da bismo između voza i zaprege: „Možda će neke važnije mašine biti značajno poboljšane dok će većina nevažnih ispasti iz upotrebe; a mnoge ili većinu ostalih ljudi će moći da koriste ili ne koriste, po sopstvenom nahođenju – na primer, ako poželimo da pođemo na putovanje, nećemo morati da idemo vozom, kao sada, već ćemo moći da se prepustimo ličnim sklonostima i putujemo u pokrivenoj zaprezi ili na leđima magarca“ („The Society of the Future“, 1887).¹⁷

---

¹⁶ Jape ovde sledi stariji francuski prevod, pojednostavljen u odnosu na original (u kojem nema prosto „... i doneti sreću“), iz izdanja *Encyclopédie des Nuisances*, William Morris, *L'Âge de l'ersatz et autres textes contre la civilisation moderne*, 1996. Ovde sam, kao i u ostalim citatima, sledio engleski original, uz taj „francuski“ dodatak zato što on utiče na zaključak te rečenice. (AG)

¹⁷ Naravno, takva kritika mehanizacije je za tradicionalne marksiste išla predaleko. U svojoj *Socijalnoj istoriji umetnosti i književnosti* Arnold Hauzer priznaje da je Moris mnogo bolje od Raskina shvatio uzroke propadanja umetnosti u kapitalizmu, ali dodaje da je još uvek previše kritički nastrojen prema mašini. Arnold Hauzer, *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, 1953, Frankfurt, Büchergilde Gutenberg, 1970, str. 873; Arnold Hauzer, *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, 1-2, Kultura, Beograd 1962; IK Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 2005, 2015. (AJ)